

Boekensignalement

Transnationalisme en burgerschap

Onder redactie van *Sanneke Kuipers*

Inleiding

In de internationale migratieliteratuur bestaat in toenemende mate aandacht voor de contacten die migranten onderhouden met hun herkomstland. Verschillende onderzoekers hebben aangetoond dat migranten economische, sociale, politieke en/of culturele banden onderhouden met het herkomstland (Basch e.a. 1994; Portes 2000; Levitt and Waters 2002; Engbersen e.a. 2003; Levitt 2007). Dergelijke grensoverschrijdende activiteiten zijn niet nieuw; migranten houden van oudsher op allerlei manieren binding met het land van herkomst (Thomas en Znaniecki 1918). Nieuw is wel de omvang en de diversiteit van deze 'transnationale' banden (Engbersen e.a. 2003; Rusinovic 2006). Onder meer door nieuwe vormen van communicatie en transport – zoals e-mail, internet, satelliettelevisie en goedkope vliegtickets – is het voor migranten gemakkelijker geworden contact te onderhouden met het herkomstland (Portes e.a. 1999; Zhou 2004).

Ook in de burgerschapsliteratuur nemen vraagstukken over de bindingen van migranten een belangrijke plaats in. Het vraagstuk van transnationalisme dwingt tot herbezinning op de theorievor-

Marianne van Bochove en Katja Rusinovic

Marianne van Bochove en Katja Rusinovic zijn respectievelijk als aio en postdoc onderzoeker verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Momenteel zijn zij werkzaam op het project 'Transnationalisme en Stedelijk Burgerschap' (<http://www.eur.nl/fsw/burgerschap>).

Bauböck, Rainer (red.), 2006, *Migration and Citizenship: Legal Status, Rights and Political Participation*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bosniak, Linda, 2006, *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton: Princeton University Press.

Koopmans, Ruud, Paul Statham, Marco Giugni en Florence Passy, 2005, *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

ming over burgerschap die vooral binnen het kader van de nationale staat tot ontwikkeling is gekomen. Volgens verschillende auteurs (Soysal 1994; Holston 1999) kunnen door de aanwezigheid van illegale, tijdelijke of permanente migranten vraagtekens worden gezet bij de houdbaarheid van een burgerschapsopvatting waarin de natiestaat een centrale rol vervult.

In deze boekbespreking staan drie boeken centraal die op verschillende wijzen een bijdrage leveren aan de discussie rond migratie en burgerschap: *Migration and Citizenship: Legal Status, Rights and Political Participation*; *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership* en *Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*. De boeken verschillen van elkaar wat betreft invalshoek, pretenties en empirische onderbouwing, maar gaan alle drie in op de gevolgen van migratie voor nationaal burgerschap. De leidende vraag in deze boekbespreking is: wat betekent migratie voor (1) de inhoud en betekenis van het begrip burgerschap, (2) de locatie of het schaalniveau van burgerschap, (3) de toekomstige onderzoeksagenda?

Dimensies van burgerschap

Het boek *The Citizen and the Alien* van juriste Linda Bosniak besteedt van de drie studies de meeste aandacht aan de conceptualisering van het begrip burgerschap. Bosniak noemt burgerschap een 'overworked term' en een 'divided concept'; het begrip wordt gebruikt bij het duiden van een veelheid aan verschijnselen. Om in de bestaande discussies enige orde aan te brengen ontleedt ze de term tot de vragen naar het *wat*, *waar* en *wie* van burgerschap. Ze begint met de 'substantie' van burgerschap (de *wat*-vraag) en onderscheidt daarin vier verschillende dimensies van burgerschap. De eerste dimensie die zij benoemt is burgerschap als juridische status. Burgers van een samenleving die over een formele, wettelijke status beschikken, hebben bepaalde privileges en bepaalde verplichtingen. Hieruit voortkomend kan burgerschap ook worden gezien als een bron van rechten. In navolging van T.H. Marshall (1950), nog altijd toonaangevend op dit gebied, wordt burgerschap vanuit deze tweede dimensie beschouwd als een verzameling van civiele, politieke en sociale rechten. Verschillende auteurs zijn van mening dat volwaardig burgerschap in de hedendaagse multiculturele samenleving ook culturele rechten of groepsrechten zou moeten omvatten (Young 1989; Kymlicka 1995).

Hoewel er veel aandacht bestaat voor burgerschap als bron van rechten, geven verschillende auteurs aan dat burgers ook plichten hebben ten aanzien van de – politieke of sociale – gemeenschap waarvan ze deel uitmaken. Het gaat in deze derde dimensie om burgerschap als activiteit. Sommige auteurs, zoals Barber (1984) en Van Gunsteren (1998), plaatsen de taken van burgers vooral binnen het politieke domein. Bosniak omschrijft dit burgerschap in politieke zin als 'the process of democratic self-government, deliberative democracy, and the practice of active engagement in the life of the political community.' (Bosniak 2006, 19) Participatie betreft volgens anderen niet alleen politieke participatie, maar ook actieve deelname van burgers aan de civil society en het zich inzetten voor de publieke zaak. Vanuit deze communitaristische gedachte is burgerschap meer dan overeenstemming over democratische basiswaarden en deelnemen aan verkiezingen. In eigen land heeft cultuursocioloog Gabriël van den Brink (2006) recentelijk gepleit voor een dergelijke vorm van actief burgerschap. De cruciale vraag is volgens

hem of mensen uitsluitend voor zichzelf leven, of dat zij zich ook willen inzetten voor de publieke zaak (Van den Brink 2006, 287). Dit laatste zal volgens hem minder snel gebeuren wanneer mensen zich terugtrekken in hun eigen etnische gemeenschap. Van den Brink is van mening dat de banden die nieuwkomers onderhouden met het land van herkomst – zoals het bezit van een dubbele nationaliteit of een schotelantenne – negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van actief burgerschap in de Nederlandse samenleving (2006, 292). Volgens Bosniak betreft de term burgerschap in dergelijke gevallen 'the affective elements of identification and solidarity that people maintain with others in the wider world. It conveys the experience of belonging; at stake are the felt aspects of social memberships.' (Bosniak 2006, 20) Bosniak ziet in identificatie dan ook het vierde element dat – naast juridische status, rechten en politieke participatie – ons hedendaagse burgerschapsbegrip bepaalt.

Bosniak gaat in haar studie vooral in op burgerschap als status en als bron van rechten. Dit doet zij aan de hand van de positie van legale en illegale vreemdelingen in de Verenigde Staten. De *wie*-vraag of de 'subjecten' van burgerschap staan hierbij centraal. Bosniak onderzoekt wat het betekent voor het dagelijks leven van migranten wanneer zij geen formeel staatsburger zijn. Ze bestrijdt het strikte onderscheid tussen de toegang tot de natiestaat en het verblijf binnen de fysieke grenzen ervan. De gedachte dat het beleid 'hard on the outside, soft on the inside' zou zijn, spreekt zij tegen. Niet alleen de toegang tot de natiestaat wordt door wetgeving gereguleerd, ook wanneer migranten eenmaal op het grondgebied van de staat verblijven ervaren zij allerlei beperkingen. Om haar stelling te onderbouwen gebruikt Bosniak voorbeelden uit rechtszaken en besteedt ze aandacht aan de 'niet-fysieke' grenzen waartegen vrouwelijke migranten aanlopen wanneer zij in Amerika verblijven voor het verrichten van huishoudelijk werk. Steeds opnieuw maakt Bosniak duidelijk dat migranten – zowel met formele status als zonder, zowel legaal als illegaal – tegelijkertijd burger en vreemdeling zijn. Hoewel Bosniak nieuw licht werpt op de positie van illegalen in de Verenigde Staten, zijn veel van de bevindingen in *The Citizen and the Alien* niet zo vernieuwend als ze bedoeld lijken. In Europa bestaat al langer aandacht voor de incorporatie van illegale vreemdelingen; de interne

grenzen die zij in verschillende landen ervaren zijn onderwerp van uitgebreid empirisch onderzoek (zie bijvoorbeeld Burgers en Engbersen 1999a, 1999b).

Hoewel Bosniak zich ook de vraag stelt op welke locaties burgerschapsvraagstukken zich afspelen, blijven de verschillende schaalniveaus – lokaal, nationaal en transnationaal – in haar boek vaak impliciet. Voor een meer expliciet antwoord op de vraag naar het *waar* van burgerschap kunnen we terecht bij de studie van Koopmans e.a. In hun boek *Contested Citizenship* toetsen de auteurs verschillende hypothesen die bestaan over de locatie van burgerschap. Een groeiend aantal onderzoekers in verschillende disciplines pleit voor een herzien begrip van burgerschap, waarbij de natiestaat niet langer centraal staat. Veel migranten zijn namelijk niet alleen formeel staatsburger van het land van vestiging, maar blijven dit ook van het land van herkomst. Bovendien laten burgerschapspraktijken en gevoelens van verbondenheid zich volgens verschillende auteurs niet tegenhouden door nationale grenzen (vgl. Bauböck 1994; Itzigsohn 2000; Guarnizo en Portes 2003). Daarnaast onttrekken rechten die voorheen aan nationaal burgerschap verbonden waren zich tegenwoordig in toenemende mate aan nationale grenzen (vgl. Soysal 1994; Holston 1999). In dit verband worden vaak de Europese eenwording en het regime van universele mensenrechten genoemd. Bovenstaande ontwikkelingen zouden leiden tot het ontstaan van ‘transnationaal’ of ‘postnationaal’ burgerschap.

Transnationaal burgerschap?

Koopmans e.a. mengen zich in het debat rond postnationaal, transnationaal en multicultureel burgerschap en beantwoorden vragen als: in hoeverre worden vraagstukken rond burgerschap nog bepaald door de natiestaat?; is het werkelijk zo dat supranationale instellingen bepalend zijn voor de toegang en rechten van nieuwkomers?; en richten de claims van migranten zich vooral op hun positie in de natiestaat waar ze verblijven, of is er sprake van een toenemende transnationale betrokkenheid, zoals door verschillende auteurs wordt beweerd?

De auteurs vergelijken in antwoord op deze vragen de situatie in vijf Europese landen: het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland – landen met een uiteenlopende burgerschapstraditie. De landen worden vergeleken

wat betreft de voorwaarden die zij stellen aan het verkrijgen van de burgerschapsstatus (op basis van bloedband of verblijfplaats) en wat betreft de manier waarop ze omgaan met culturele verschillen (het wel of niet verlenen van groepsrechten). Koopmans e.a. kiezen net als Bosniak voor een brede definitie van burgerschap: ‘the set of rights, duties, and identities linking citizens to the nation-state.’ (Koopmans e.a. 2005, 7) De auteurs vertrekken vanuit een politologisch perspectief, waarbij ze de dynamiek van burgerschap bestuderen aan de hand van de publieke claims van verschillende belangengroepen. Op basis van een analyse van berichten in landelijke kranten vergelijken ze de claims van drie actoren (migrant zelf, extreemrechtse groeperingen en antiracismebewegingen) in de vijf landen.

De auteurs onderzoeken aan de hand van deze berichtgeving een mogelijke verschuiving van nationaal naar grensoverschrijdend burgerschap. Hun conclusie is dat – in tegenstelling tot wat vanuit een transnationaal of postnationaal perspectief wordt verwacht – in alle vijf de onderzochte landen de publieke claims van de verschillende actoren de grenzen van de natiestaat niet of nauwelijks overstijgen. Volgens Koopmans e.a. zijn er weinig aanwijzingen te vinden in de richting van transnationaal burgerschap. Het nationale beleid van het land van vestiging is volgens hen bepalend voor het gedrag van migranten. De auteurs stellen: ‘Our results show that national integration regimes can be remarkably successful in eroding migrants’ identification with the national and ethnic categories of their original homelands and in shifting their identities and interests instead toward status or racial categories defined by the country of settlement’s incorporation regime.’ (Koopmans e.a. 2005, 145) Koopmans e.a. vinden geen indicatie dat het belang van de natiestaat op de proef wordt gesteld; vooral op het gebied van migratie- en integratiebeleid worden de verschillen tussen natiestaten eerder groter dan kleiner.

De studie van Koopmans e.a. levert broodnodig empirisch materiaal over het schaalniveau waar burgerschapskwesties zich afspelen. Te vaak worden er in de bestaande literatuur beweringen gedaan over het belang van transnationalisme, zonder dat dit op een systematische wijze wordt onderbouwd (Guarnizo en Portes 2003). Of de stellige uitspraken van Koopmans e.a. op basis van de door hen verzamelde gegevens voldoende overtuigend zijn,

blijft echter de vraag. Transnationalisme, of de mate van transnationale betrokkenheid van migranten, wordt door de auteurs zoals gezegd onderzocht op basis van de claims van verschillende actoren, zoals hierover wordt bericht in nationale kranten. Deze methode van onderzoek roept een aantal vragen op. Onduidelijk is bijvoorbeeld in hoeverre migrantenorganisaties uitsluitend hun stem laten horen via de nationale media. Het is denkbaar dat het een bewuste keuze is van organisaties om nationale media te benaderen wanneer het een nationale kwestie betreft. Wellicht worden media in het herkomstland, of op Europees niveau, benaderd wanneer het een 'transnationale' kwestie betreft. Dit is echter uit de studie van Koopmans e.a. niet op te maken.

Een tweede kanttekening betreft het feit dat de data waarop Koopmans e.a. een beroep doen dateren uit de periode van 1992 tot 1998. Het is de vraag in hoeverre de uitkomsten van hun analyse – namelijk dat er eerder sprake is van een *renationalisering* dan van *denationalisering* – gekoppeld kunnen worden aan de huidige discussies rondom transnationaal burgerschap. Vooral in het afgelopen decennium hebben snelle en goedkope vormen van communicatie en vervoer immers een hoge vlucht genomen.

Tot slot, in het boek *Contested Citizenship* worden vormen van 'transnationalisme van bovenaf' onderzocht. Niet de transnationale activiteiten van individuele migranten staan centraal, maar die van organisaties of instituties (Smith 1992). Hoewel individuele migranten in de studie van Koopmans e.a. niet aan het woord komen, trekken de auteurs wel eenduidige conclusies in de discussie rondom de transnationale betrokkenheid van migranten. Het is echter de vraag in hoeverre op basis van een studie die betrekking heeft op organisaties en instituties conclusies kunnen worden getrokken over de alledaagse (transnationale) belevenissen van migranten.

Dit neemt niet weg dat de studie van Koopmans e.a. interessant is, omdat niet alleen stelling wordt genomen in de debatten rond postnationalisme en transnationalisme, maar ook getracht wordt 'transnationaal burgerschap' meetbaar te maken en systematisch te onderzoeken. Het is naar ons idee echter te vroeg om op basis van het onderzoek van Koopmans e.a. het hele concept transnationaal burgerschap te verwerpen. Om meer duidelijkheid te krijgen over het belang van grensoverschrijden-

de vormen van burgerschap is verder empirisch onderzoek vereist; onderzoek dat niet per definitie de natiestaat als vertrekpunt heeft en waarin ook activiteiten die de landelijke krant niet halen worden bestudeerd.

Toekomstig onderzoek

Het door Rainer Bauböck geredigeerde boek *Migration and Citizenship* geeft een aanzet tot een dergelijke onderzoeksagenda. De auteurs maken de balans op van wat bekend is over de verschillende aspecten van burgerschap en waarnaar nog meer empirisch onderzoek gedaan zou moeten worden. In hun bijdragen gaan Kraler en Perchinig in op de toegang tot burgerschap en het schaalniveau waarop burgerschapskwesties zich afspelen, thema's die ook bij Bosniak en Koopmans e.a. aan de orde komen. Martiniello bespreekt verschillende vormen van politieke participatie van eerste en tweede generatie migranten. De auteurs pleiten voor meer vergelijkend onderzoek naar deze onderwerpen, waarbij aandacht wordt besteed aan het migratie- en burgerschapsbeleid in verschillende Europese landen. Net als Koopmans e.a. richten de auteurs van deze bundel zich voornamelijk op de institutionele structuur van natiestaten; verschillen in de politieke kansenstructuur worden als bepalend gezien voor het gedrag van migranten (Bauböck 2006, 104). Daarnaast pleiten zij voor meer onderzoek naar migranten zelf, in het bijzonder naar 'migrant attitudes, ties and practices with regard to citizenship: their senses of belonging to political communities, their involvement in different polities through social, economic, cultural and political ties, their choices with regard to alternative statuses of citizenship, their use of rights, their compliance with duties and their political activities.' (Bauböck 2006, 13) Vooral op het gebied van politiek lidmaatschap van migranten in het land van herkomst – door Bauböck 'extern' burgerschap genoemd – zijn nog veel vragen te beantwoorden.

Op basis van de huidige literatuur wordt volgens Bauböck e.a. niet voldoende duidelijk wat de verhouding is tussen de integratie van migranten in hun nieuwe politieke gemeenschap en het (voort)bestaan van transnationale bindingen. In bestaand onderzoek, zoals de studies van Bosniak en Koopmans, wordt vaak weinig aandacht besteed aan de manieren waarop migranten lokale, nationale en transnationale activiteiten en identiteiten met elkaar com-

bineren (Fennema en Tillie 2001; Morawska 2003). Bosniak en Koopmans e.a. leveren een waardevolle bijdrage aan de kennis over het *wie, wat en waar* van burgerschap in hedendaagse westerse samenlevingen. Toekomstig empirisch onderzoek naar de

activiteiten en bindingen van verschillende migrantengroepen zal meer duidelijkheid moeten bieden over de invulling en betekenis die migranten zelf geven aan hun – lokaal, nationaal en transnationaal – burgerschap.

Literatuur

- Barber, B., 1984, *Strong Democracy*, Berkeley: University of California Press.
- Basch, L., N. Glick Schiller en C. Szanton Blanc, 1994, *Nations Unbound*, Amsterdam: Overseas Publishers Association.
- Bauböck, R., 1994, *Transnational Citizenship*, Aldershot: Edward Elgar.
- Brink, G. van den, 2006, *Culturele Contrasten*, Amsterdam: Bakker.
- Burgers, J. en G. Engbersen (red.), 1999a, *De Ongekende Stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.
- Burgers, J. en G. Engbersen (red.), 1999b, *De Ongekende Stad 2: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., e.a., 2003, *Over Landsgrenzen*, Rotterdam: Risbo.
- Fennema, M. en J. Tillie, 2001, 'Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups'. *Connections*, 24/4: 26-41.
- Guarnizo, L.E. en A. Portes, 2003, 'Assimilation and Transnationalism'. *American Journal of Sociology*, 108: 1121-1248.
- Gunsteren, H. van, 1998, *A Theory of Citizenship*, Boulder: Westview Press.
- Holston, J. (red.), 1999, *Cities and Citizenship*, Durham: Duke University Press.
- Itzigsohn, J., 2000, 'Immigration and the Boundaries of Citizenship', *International Migration Review*, 34: 1126-1154.
- Kymlicka, W., 1995, *Multicultural Citizenship*, Oxford: Clarendon Press.
- Marshall, T., 1950, *Class, Citizenship and Social Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Morawska, E., 2003, 'Immigrant Transnationalism and Assimilation'. In: C. Joppke en E. Morawska, *Toward Assimilation and Citizenship*, Palgrave: Macmillan, 133-176.
- Levitt, P., 2007, *God Needs No Passport*, New York: The New Press.
- Levitt, P. en M. Waters (red.), 2002, *The Changing Face of Home*, New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A., 2000, 'Globalization from Below'. In: Don Kalb e.a. (red.) *The Ends of Globalization*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 253-270.
- Portes, A., L. Guarnizo en P. Landolt, 1999, 'The Study of Transnationalism'. *Ethnic and Racial Studies*, 22: 217-237.
- Rusinovic, K., 2006, *Dynamic Entrepreneurship: First and Second-Generation Immigrant Entrepreneurs in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Smith, M., 1992, 'Postmodernism, Urban Ethnography and the New Social Space of Ethnic Identity'. *Theory and Society*, 21: 493-531.
- Soysal, Y., 1994, *Limits of Citizenship*, Chicago: Chicago University Press.
- Thomas, W. en F. Znaniecki, 1918, *The Polish Peasant in Europe and America*, Boston: Badger.
- Young, I., 1989, 'Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship'. *Ethics*, 99: 250-274.
- Zhou, M., 2004, 'Revisiting Ethnic Entrepreneurship'. *International Migration Review*, 38: 1040-1074.